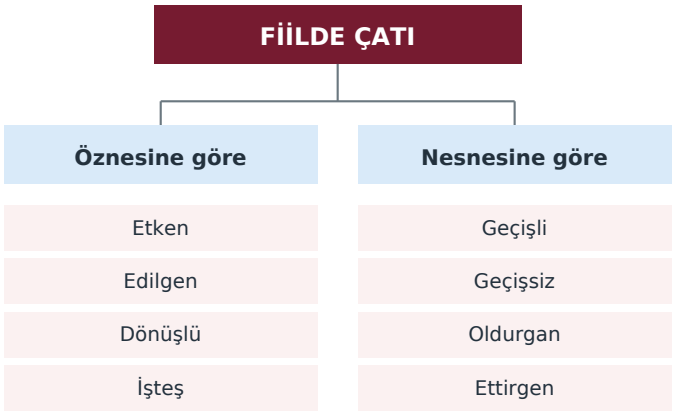
ANA BÖLÜM

CÜMLE BİLGİSİ

2. Çatı Özellikleri

Fiilde çatı, fiilin özne ve nesneyle ilişkisini gösterir. Bu iki ilişki ayrı ayrı incelenir.

Fiilde çatı

Fiilde çatı, fiilin özneyle ve nesneyle kurduğu ilişkiye göre kazandığı özelliktir.

- Fiilin özne ve nesneyle ilişkisini gösterir.
- Yüklemi isim soylu olan cümlelerde fiilde çatı aranmaz.
- Çatı sorusu çözülmeden önce yüklem belirlenir.

Çatıyı iki ayrı yönden inceleme

Ölçüt	Türler ve kontrol
Özne–yüklem	Etken: işi yapan gerçek özne. Edilgen: işten etkilenen sözde özne veya öznesiz kullanım. Dönüşlü: işi yapan ve etkilenen aynı. İşteş: karşılıklı/birlikte yapma.
Nesne–yüklem	Geçişli: nesne alabilir. Geçişsiz: nesne alamaz. Oldurgan: geçişsizken ekle geçişli olur. Ettirgen: geçişliyken işi başkasına yaptırma anlamı kazanır.
Ön koşul	Önce yüklemin çekimli fiil olup olmadığı belirlenir. İsim cümlesinde fiilde çatı aranmaz.
Klasik deneme	Onu okudu anlamlıdır; ona baktı sözünde ona, nesne değildir. Çatı eki görülmesi tek başına türü kanıtlamaz.

ÖRNEK

Ece kapıyı açtı.

AÇIKLAMA

Açmak öznesine göre etken, nesne alabildiği için geçişlidir. İki ölçüt ayrı değerlendirilir.

ÖRNEK

Yeni masa kuruldu.

AÇIKLAMA

Yüklem fiildir. Kurma işi yapılmış fakat işi yapan kişi belirtilmemiştir.

ÖRNEK

Usta kapıyı onardı.

AÇIKLAMA

Özne işi yapar. Fiil nesne alabildiği için geçişlidir.

ÖRNEK

Ece dün uzun süre okudu.

AÇIKLAMA

Okunan şey yazılmasa da “kitabı okudu” denebilir. Fiil geçişlidir.

2.1 Öznesine göre fiil çatıları

2.1.1 Etken çatı

Etken çatıda işi yapan gerçek özne bellidir veya kişi ekinden anlaşılır.

- Eylemi gerçekleştiren özne gerçek veya gizli olabilir.
- Etkenlikte işi yapan gerçek özne vardır. Özne kişi ekinden anlaşılıp gizli de olabilir.
- Bir fiilin ek almış olması onu kendiliğinden edilgen yapmaz. Ekin görevi ve cümlenin anlamı birlikte incelenir.
- Etkenlik özneyle ilgilidir. Aynı fiil nesnesine göre geçişli veya geçişsiz olabilir.

ÖRNEK

Ece camı sildi.

AÇIKLAMA

Yapan kişi açıkça bellidir.

ÖRNEK

Camı sildim.

AÇIKLAMA

Ben gizli öznesi kişi ekinden anlaşılır.

ÖRNEK

Usta kapıyı onardı.

AÇIKLAMA

Özne işi yapar. Fiil nesne alabildiği için geçişlidir.

ÖRNEK

Ece dün uzun süre okudu.

AÇIKLAMA

Okunan şey yazılmasa da “kitabı okudu” denebilir. Fiil geçişlidir.

2.1.2 Edilgen çatı

Edilgen çatıda fiil, işi yapanı özne olarak göstermeden işin gerçekleştiğini bildirir.

- Eylemi yapan yerine yapılan iş öne çıkar.
- İşten etkilenen öge sözde özne olabilir.
- Edilgenlikte işin yapılması anlatılır, işi yapan gerçek özne olarak kurulmaz.
- Sık kullanılan edilgenlik biçimleri -l ve -n’dir. Aynı sesler başka görevde de bulunabildiği için yalnız ek biçimine dayanılmaz.
- “Tarafından” veya -ce ile yapan ayrıca belirtilebilir. Bu durum edilgen yüklemi etken yapmaz.
- Geçişsiz fiiller de edilgen kullanılabilir. “Burada uyunmaz.” cümlesinde sözde özne aramak zorunlu değildir.

ÖRNEK

Cam silindi.

AÇIKLAMA

Cam işi yapan değildir.

ÖRNEK

Sınıf görevlilerce temizlendi.

AÇIKLAMA

Gerçek yapan söylenmiş olsa da fiil edilgendir.

ÖRNEK

Kapı onarıldı.

AÇIKLAMA

İşi yapan belirtilmemiştir. Kapı onarmadan etkilenir.

ÖRNEK

Toplar görevlilerce toplandı.

AÇIKLAMA

İşi yapan ayrıca belirtilse de edilgen fiil değişmez.

2.1.3 Dönüşlü çatı

Dönüşlü çatıda özne işi yapar ve yaptığı işten yine kendisi etkilenir.

- Özne kendi üzerinde eylemi gerçekleştirir ve ondan etkilenir.
- Yorum için bağlam gerekir.
- Özne işi yapar ve işten kendisi etkilenir. “Kendi kendine” ifadesi anlamı sınamakta yardımcı olabilir.
- Yalnız -n eki görmek yeterli değildir. “Çocuk tarandı.” sözünde çocuğun kendi mi, başkasının mı taradığı bağlamdan anlaşılır.
- Dönüşlülük zamiri “kendi” ile dönüşlü fiil aynı kavram değildir. “Kendi kitabını okudu.” cümlesinde fiil otomatik olarak dönüşlü olmaz.

KENDİ KENDİNE

Özne işi yapıp etkisini kendisi taşıyorsa dönüşlülük aranır: çocuk kendi kendine yıkandı. Aynı -n biçimi edilgenlikte de olabilir: çamaşırlar yıkandı. Yalnız ekten karar verme.

ÖRNEK

Çocuk aynada tarandı.

AÇIKLAMA

Kendi saçını tarıyorsa dönüşlüdür.

ÖRNEK

Sporcu kendi kendine yıkandı.

AÇIKLAMA

Yapan ve etkilenen aynı kişidir.

ÖRNEK

Çocuk sabah tarandı.

AÇIKLAMA

Tarama işini yapan kişi aynı zamanda bu işten etkilenir.

ÖRNEK

Sporcu hızla giyindi.

AÇIKLAMA

Özne giyinme işini kendisi üzerinde gerçekleştirir.

2.1.4 İşteş çatı

İşteş çatıda bir iş, birden çok kişi veya varlık tarafından karşılıklı ya da birlikte yapılır.

- Eylem karşılıklı veya birlikte gerçekleşir.
- Karşılıklı yapılan işte “birbiriyle” anlamı, birlikte yapılan işte ortak hareket anlamı aranır.
- Yalnız öznenin çoğul olması yeterli değildir. “Çocuklar güldü.” ile “Çocuklar gülüştü.” aynı çatı özelliğini taşımaz.
- -ş sesi her kullanımda işteşlik eki değildir. Sözcüğün kökü ve gerçek anlamı kontrol edilir.

BİRBİRİYLE / BİRLİKTE

Karşılıklı işte birbiriyle, ortak işte birlikte anlamını ara: çocuklar selamlaştı, kuşlar uçuştu. Çoğul özne tek başına işteşlik değildir; -ş sesinin gerçekten bu ilişkiyi kurduğunu denetle.

ÖRNEK

İki komşu selamlaştı.

AÇIKLAMA

İş karşılıklıdır.

ÖRNEK

Çocuklar gülüştü.

AÇIKLAMA

İş birlikte yapılmıştır.

ÖRNEK

İki arkadaş selamlaştı.

AÇIKLAMA

Selamlama karşılıklı yapılır.

ÖRNEK

Kuşlar birden uçuştu.

AÇIKLAMA

Hareket birden fazla varlık tarafından birlikte yapılır.

2.2 Nesnesine göre fiil çatıları

2.2.1 Geçişli fiil

Geçişli fiil, nesne alabilen fiildir. Nesnenin cümlede açıkça yazılması şart değildir.

- Fiilin önüne onu getirerek deneme yapılabilir: onu okudu, onu onardı. Bu yardımcı kontrol, fiilin cümledeki anlamı korunarak uygulanır.
- Nesne için neyi ve kimi, özne belirlendikten sonra belirtisiz nesne için ne soruları kullanılır. Onu bir soru sözcüğü değil, fiilin önüne getirilen deneme sözüdür.
- Nesnenin açıkça yazılması zorunlu değildir. Akşam okudum cümlesinde ne okunduğu söylenmemiştir; fakat okumak yine nesne alabilir.
- Geçişlilik fiilin kullanılan anlamına bağlıdır. Aynı fiil farklı anlamlarda farklı ilişkiler kurabilir; yalnız ezberlenmiş bir fiil listesine dayanılmaz.
- Yönelme hâlli sözü nesne sanmayınız: onu bekledi sözündeki onu nesne, ona baktı sözündeki ona yer tamlayıcısıdır.

ONU DENEMESİ

Fiilin önüne onu getir: onu okudu, onu gördü. Anlam ve yapı uygunsa geçişliliği destekler. Onu uyudu kurulamaz. Nesnenin cümlede yazılması şart değildir. Bu denemeyi özneyle nesneyi karıştırmadan ve fiilin gerçek kullanımını koruyarak yap.

ÖRNEK

Metni okudu.

AÇIKLAMA

Okunan metin nesnedir.

ÖRNEK

Bütün gün yazdı.

AÇIKLAMA

Ne yazdığı belirtilmese de yazmak nesne alabilir.

ÖRNEK

Usta kapıyı onardı.

AÇIKLAMA

Özne işi yapar. Fiil nesne alabildiği için geçişlidir.

ÖRNEK

Ece dün uzun süre okudu.

AÇIKLAMA

Okunan şey yazılmasa da “kitabı okudu” denebilir. Fiil geçişlidir.

2.2.2 Geçişsiz fiil

Geçişsiz fiil, nesne alamayan fiildir.

- Başka türde tümleçler alabilir.
- “Onu uyudum.” ve “onu gittim.” biçimleri bu anlamlarda kurulamaz. Fiiller nesne almaz.
- Yönelme hâlli söz nesne değildir. “Okula gittim.” sözünde okula yer tamlayıcısıdır.
- Özneyi nesne sanmayın. “Kar yağdı.” cümlesinde kar nesne değil öznedir.
- Bir fiil ek alarak geçişli yapılabilir. “Uyu-” geçişsizken “uyut-” birini uyutmak anlamıyla geçişlidir.

ÖRNEK

Bebek uyudu.

AÇIKLAMA

Uyumak nesne almaz.

ÖRNEK

Ece okula gitti.

AÇIKLAMA

Okula yönelinen yerdir, nesne değildir.

ÖRNEK

Çocuk erkenden uyudu.

AÇIKLAMA

Uyuma fiili nesne alamaz.

ÖRNEK

Kuşlar havada süzüldü.

AÇIKLAMA

Süzülme işi bir nesneye yönelmez.

2.2.3 Oldurgan fiil

Oldurgan fiil, geçişsiz bir fiilin ek alarak geçişli hâle gelmesiyle oluşur.

- Geçişsiz fiil ekle geçişli hâle getirilir.

- Geçişsiz bir fiil ek alıp nesne alabilir duruma gelirse oldurganlık oluşur: çocuk uyudu / anne çocuğu uyuttu.
- Yalnız -t/-tır biçimini görmek yeterli değildir; kökün veya gövdenin önceki geçişlilik durumu karşılaştırılır.

uyumak Geçişsiz → **-t- yapım eki** → **uyutmak** Geçişli

ÖRNEK

Uyu- → uyut-.

AÇIKLAMA

Birinin uyumasını sağlama anlamı vardır.

ÖRNEK

Gül- → güldür-.

AÇIKLAMA

Başkasının gülmesine yol açılır.

ÖRNEK

Rüzgâr uçurtmayı uçurdu.

AÇIKLAMA

Geçişsiz "uç-" fiili nesne alabilecek biçime dönüşmüştür.

ÖRNEK

Anne bebeği uyuttu.

AÇIKLAMA

Geçişsiz "uyu-" fiili -t ile geçişli olmuştur.

2.2.4 Ettirgen fiil

Ettirgen fiil, geçişli bir fiilin ek alarak işin başkasına yaptırılması anlamını kazanmasıyla oluşur.

- Geçişli fiile ek getirilerek işin bir başkasına yaptırılması anlatılır.
- Geçişli bir fiile ek getirilerek işi başkasına yaptırma ilişkisi kurulursa ettirgenlik incelenir: yazdı / yazdırdı.
- Oldurganlık ile ettirgenlik aynı ek biçimini kullanabilir. Ayrım ekin adına değil, fiilin öncesi ve sonrasındaki ilişkiye dayanır.

yazmak Geçişli → **-dır- yapım eki** → **yazdırmak** Başkasına yaptırma

ÖRNEK

Mektubu öğrenciye yazdırdı.

AÇIKLAMA

Yazma işini başka biri yapar.

ÖRNEK

Metni arkadaşına okuttu.

AÇIKLAMA

Okuma eylemi başkasına yaptırılmıştır.

ÖRNEK

Müdür mektubu sekretere okuttu.

AÇIKLAMA

"Oku-" zaten geçişlidir. Ek, okutma işini başkasına yaptırmayı bildirir.

ÖRNEK

Öğretmen yazıyı öğrenciye yazdırdı.

AÇIKLAMA

Geçişli "yaz-" fiiline ek gelmiş, iş başkasına yaptırılmıştır.

2.1 İki ölçütü ayrı inceleme

Bir fiil hem öznesine hem nesnesine göre değerlendirilir.

- Özneye göre etken olmak, nesneye göre mutlaka geçişli olmak demek değildir.
- Etken fiilde işi yapan gerçek özne vardır. Özne açıkça yazılmayıp kişi ekinden anlaşılsa da fiil etken olabilir. "Geldim." cümlesinde gizli ben öznesi bulunur. Edilgen fiil işi yapanı özne olarak göstermez. "Kapı açıldı." cümlesinde kapı işi yapan değil etkilenen varlıktır. "Görevli tarafından" eklenmesi fiili etken yapmaz.
- Geçişsiz fiilin ekle geçişli yapılmasına oldurganlık denir. "Uyumak-uyutmak" ilişkisinde birini uyutmak mümkündür. Geçişli fiile işin başkasına yaptırılması anlamı katan yapıda ettirgenlik bulunur. "Yazmak-yazdırmak" örneğinde yazı yazma işi başkasına yaptırılır. Eklerin biçimine ek olarak başlangıç fiilinin nesne alma özelliği de gösterilmelidir.

ÖRNEK

Çocuk uyudu.

AÇIKLAMA

Öznesine göre etken, nesne alamadığı için geçişsizdir.

ÖRNEK

Ali mektubu okudu.

AÇIKLAMA

Yapan kişi bilindiği için fiil etken, nesne alabildiği için geçişlidir.

ÖRNEK

Çocuk erkenden uyudu.

AÇIKLAMA

Uyuma fiili nesne alamaz.

ÖRNEK

Kuşlar havada süzüldü.

AÇIKLAMA

Süzülme işi bir nesneye yönelmez.

Karıştırılan kavramlar

Geçişlilikte nesnenin yazılmaması

Geçişli fiil nesne alabilen fiildir.

- Cümlede nesnenin belirtilmemesi fiilin bu niteliğini ortadan kaldırmaz.
- Geçişsiz fiil ise anlamı değişmeden nesneyle tamamlanamaz.
- Nesne sorusu yükleme, özne belirlendikten sonra sorulur.
- Geçişli fiil nesne alabilir. Nesne cümlede yazılmasa da fiilin özelliği sürebilir. “Her akşam okur.” sözünde “kitap okur” denebilir. Geçişsiz fiil nesne alamaz. “Uyudu” fiiline doğrudan “onu” eklemek uygun değildir. “Onu bekledi” ile “ona baktı” cümlelerinde ise belirtme ve yönelme ilişkileri farklıdır.

ÖRNEK

Bütün akşam okudum.

AÇIKLAMA

Ne okuduğu yazılmamıştır; yine de kitap veya metin gibi bir nesne alabilir. Okumak geçişli fiildir. Cümlede bulunmayan nesne, öge çözümlemesinde varmış gibi eklenmez.

ÖRNEK

O her akşam yazar.

AÇIKLAMA

“Mektup yazar.” denebilir. Nesnenin yazılmamış olması fiili geçişsiz yapmaz.

ÖRNEK

Usta kapıyı onardı.

AÇIKLAMA

Özne işi yapar. Fiil nesne alabildiği için geçişlidir.

ÖRNEK

Ece dün uzun süre okudu.

AÇIKLAMA

Okunan şey yazılmasa da “kitabı okudu” denebilir. Fiil geçişlidir.

İşteşlik ve çoğul özne

Birden çok kişinin aynı işi yapması tek başına işteş çatı oluşturmaz.

- Fiilin karşılıklı veya birlikte yapma anlamını taşıyan kuruluşu incelenir.
- Çoğul kişi eki ile işteşlik eki farklı görevlerdedir.

ÖRNEK

Çocuklar güldü; çocuklar gülüştü.

AÇIKLAMA

Gülüştü birlikte gülmeyi anlatan işteş yapıdır. İlk cümlede özne çoğul olsa da gülmek fiili etken yapıda kalır. Özne sayısı tek başına çatı ölçütü değildir.

ÖRNEK

Çocuklar kitap okudular.

AÇIKLAMA

Özne çoğuldur ama eylem karşılıklı ya da birlikte yapılmayı bildiren işteş bir fiil değildir.

ÖRNEK

İki arkadaş selamlaştı.

AÇIKLAMA

Selamlama karşılıklı yapılır.

ÖRNEK

Kuşlar birden uçuştu.

AÇIKLAMA

Hareket birden fazla varlık tarafından birlikte yapılır.

Çatı ekini anlamla doğrulama

Bir fiilde -l veya -n bulunması tek başına edilgenlik kanıtı değildir.

- İşi yapanın belli olup olmadığı, öznenin kendisine yönelen bir işi yapıp yapmadığı incelenir.
- Geçişlilikte ise cümlede nesnenin yazılması değil fiilin nesne alabilmesi önemlidir.
- Dönüşlü fiilde özne işi yapar ve bundan kendisi etkilenir. “Çocuk yıkandı.” bu anlamda kullanılabilir. Ancak aynı ek bir başka bağlamda edilgenlik gösterebilir. “Çamaşırlar yıkandı.” cümlesinde çamaşırlar işi kendileri yapmaz. İşteşlikte karşılıklı veya birlikte yapma vardır. Yalnız çoğul özne bulunması işteşlik için yeterli değildir.

ÖRNEK

Çocuk aynanın önünde kendi kendine tarandı.

AÇIKLAMA

Tarama işini çocuk yapar ve işten yine çocuk etkilenir. Bu bağlamda fiil dönüşlüdür. “Çocuk annesi tarafından tarandı.” denirse işi başkası yapar ve fiil edilgen yorumlanır.

ÖRNEK

Kapı onarıldı.

AÇIKLAMA

İşi yapan belirtilmemiştir. Kapı onarmadan etkilenir.

ÖRNEK

Toplar görevlilerce toplandı.

AÇIKLAMA

İşi yapan ayrıca belirtilse de edilgen fiil değişmez.

ÖRNEK

Çocuk sabah tarandı.

AÇIKLAMA

Tarama işini yapan kişi aynı zamanda bu işten etkilenir.

Edilgenlikte işi yapan

Eylemi yapanın bilinmesiyle öznenin yüklemle kurduğu dil bilgisi ilişkisini ayrı düşünmek gerekir.

- Edilgen cümlede gerçek yapan bir söz grubuyla belirtilebilir.
- Bu bilgi cümleyi etken yapmaz.

ÖRNEK

Görevliler kapıyı kapattı.

AÇIKLAMA

Yapan kişiler açık öznedir. Kapıyı sözü belirtili nesnedir.

ÖRNEK

Kapı görevliler tarafından kapatıldı.

AÇIKLAMA

Yapan kişiler bildirilse de yüklem edilgendir. Eylemden etkilenen kapı sözde öznedir.

ÖRNEK

Kapı onarıldı.

AÇIKLAMA

İşi yapan belirtilmemiştir. Kapı onarmadan etkilenir.

ÖRNEK

Toplar görevlilerce toplandı.

AÇIKLAMA

İşi yapan ayrıca belirtilse de edilgen fiil değişmez.

Ayırt etme ve kontrol

• Önce yüklemin fiil olduğunu doğrulayın. Sonra özneyle ve nesneyle ilişkisini iki ayrı başlıkta inceleyin.

• Geçişlilikte “onu” sözünü fiilin önüne getirerek deneyin. “Onu okudu.” anlamlı, “onu uyudu.” anlamsızdır. Bu yalnız bir yardımcı kontroldür. Nesnenin cümlede yazılmamış olması fiili geçişsiz yapmaz.

• Dönüşlü-edilgen ayrımında işi kimin yaptığına bakın. “Çocuk tarandı.” bağlama göre kendi kendine taranmayı veya başkası tarafından taranmayı anlatabilir.

PÜF NOKTASI

Etken fiilde öznenin gizli olması edilgenlik oluşturmaz: “Okudum.” cümlesinde işi yapan ben bellidir.

DİKKAT

“Yıkandı” bağlama göre dönüşlü veya edilgen olabilir: çocuk kendini yıkarsa dönüşlü; bir başkası tarafından yıkanırsa edilgendir. Anlam belirleyicidir.